

Ποια παιδαγωγική για να εκπαιδεύσουμε τα παιδιά μας στη δημοκρατία, την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης;

Philippe Meirieu
Université LUMIERE-Lyon 2
France

Μετάφραση: Χάρης Παπαδόπουλος

XXXII COLÓQUIO INTERNACIONAL
AFIRSE PORTUGAL

EDUCAÇÃO, PARTICIPAÇÃO E DEMOCRACIA:
CONTRIBUTOS DA INVESTIGAÇÃO

Η επικαιρότητα...

(Stargate, το πρότζεκτ των 500 δισεκατομμυρίων του Ντόναλντ Τραμπ για να προωθήσει την τεχνητή νοημοσύνη)

ÉCONOMIE • L'INVESTITURE DE DONALD TRUMP

Stargate, le projet à 500 milliards de dollars de Donald Trump pour doper l'intelligence artificielle

Le nouveau président américain a dévoilé, mardi 21 janvier, ce projet destiné à bâtir les centres de données géants de la future génération d'IA, élaboré par Oracle, OpenAI et SoftBank. Soit 100 milliards de dollars investis tout de suite, portés à 500 milliards de dollars, d'ici à 2029.

Par Arnaud Leparmentier (New York, correspondant)

Publié aujourd'hui à 07h46, modifié à 09h59 • Lecture 3 min.

Offrir l'article

Article réservé aux abonnés

Le président américain, Donald Trump, avec Larry Ellison, cofondateur d'Oracle, Masayoshi Son, PDG de SoftBank, et Sam Altman, PDG d'OpenAI, à la Maison Blanche, à Washington, le 21 janvier 2025. CARLOS

(Η start-up κινεζική εταιρία DeepSeek αναστατώνει τον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης)

[Consulter le journal](#)

Le Monde

Εισαγωγή

- Οι ChatGPT, BloomAI, Gemini, Mistral, DeepSeek, κτλ. είναι παραγωγικές τεχνητές νοημοσύνες που λειτουργούν με την ίδια αρχή: μια βάση δεδομένων, μια «αριθμομηχανή λέξεων», ένας «μετατροπέας» (που λαμβάνει υπόψη το πλαίσιο), μια γλωσσική επιμέλεια.
- Η εξωτερίκευση της μνήμης, το καλύτερο και το χειρότερο των πραγμάτων, είναι μια συζήτηση που την συναντάμε ήδη στον Φαίδρο του Πλάτωνα σχετικά με το θέμα της γραφής:
 - **Θευθ** : « Η γραφή θα προσφέρει στους ανθρώπους ταυτόχρονα περισσότερη μνήμη, περισσότερη γνώση και περισσότερη επιστήμη.
 - **Θαμούς** : Αυτή η τέχνη θα προκαλέσει τη λησμονιά μες στην ψυχή, επειδή μ' αυτήν οι άνθρωποι θα πάψουν να ασκούν τη μνήμη τους. Για να θυμούνται θα ενεργούν από έξω, χάρη στα ξένα αποτυπώματα, και όχι από μέσα, χάρη στον εαυτό τους. Όσον αφορά τη γνώση, αυτό που δίνεις στους μαθητές σου είναι η επίφασή της, όχι η πραγματικότητα. Θα έχουν ακούσει να μιλάτε για πολλά πράγματα, χωρίς να έχουν βιώσει τη ζωντανή διδασκαλία μέσα από τον διάλογο με τον δάσκαλο. Διότι ο γραπτός λόγος παραμένει σταθερός και επαναλαμβανόμενος και δεν γνωρίζει ποιοι είναι αυτοί στους οποίους πρέπει ή δεν πρέπει να απευθυνθεί.. »

- Όμως, οι παραγωγικές τεχνητές νοημοσύνες ανανεώνουν σε μεγάλο βαθμό τη συζήτηση, ισχυριζόμενες ακριβώς ότι η προσαρμογή στη ζήτηση είναι το κύριο πλεονέκτημά τους:

-«Με τη χρήση τεχνητής νοημοσύνης, το ρομπότ μπορεί να προσαρμοστεί στις ανάγκες και τις προτιμήσεις του χρήστη. Μπορεί να προτείνει συγκεκριμένο περιεχόμενο με βάση τα ενδιαφέροντα και το επίπεδο γνώσεων του κάθε χρήστη.

-Το ρομπότ μπορεί να παρέχει εποικοδομητική ανατροφοδότηση σχετικά με την πρόοδο του χρήστη. Αυτό μπορεί να βοηθήσει να διατηρούνται ζωντανά τα κίνητρα, δείχνοντας τα επιτεύγματα και εντοπίζοντας τους τομείς για βελτίωση.

-Το ρομπότ μπορεί να είναι διαθέσιμο 24 ώρες το 24ωρο, επτά μέρες την εβδομάδα, για να απαντά σε ερωτήσεις και να βοηθά στη μάθηση ανά πάσα στιγμή, επιτρέποντας στον χρήστη να μαθαίνει με τον δικό του ρυθμό».

-Περισσότερο από ποτέ, πρέπει να εξετάσουμε την ΤΝ ως ένα *pharmakon* (φάρμακο) [Derrida, Stiegler] και να αναρωτηθούμε για τις προκλήσεις που θέτει για τα σχολεία μας και την εκπαίδευση για τη δημοκρατία..

Περιεχόμενα της παρουσίασης

I) Οι φιλοδοξίες και οι κίνδυνοι της τεχνητής νοημοσύνης

II) Οι προκλήσεις που θέτει στο σχολείο η άφιξη της παραγωγικής τεχνητής νοημοσύνης

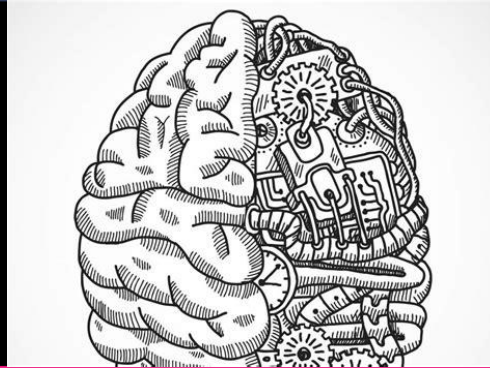
III) Οι προκλήσεις ειδικότερα για το θέμα της εκπαίδευσης στη δημοκρατία

Ι) οι φιλοδοξίες... και οι κίνδυνοι Της τεχνητής νοημοσύνης

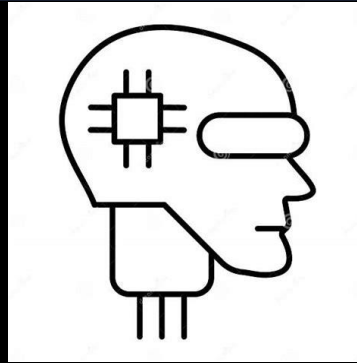
1) Η τεχνητή νοημοσύνη επιτρέπει την γρήγορη πρόσβαση όλων σε όλες τις ανθρώπινες γνώσεις.

Αλλά η τεχνητή νοημοσύνη εξαρτάται από τη βάση δεδομένων της και προτείνει μόνο ό,τι είναι στατιστικά κυρίαρχο.

Λέει **το πιο συχνό, το πιο πιθανό** (σύμφωνα με τη διαμόρφωση της βάσης δεδομένων της)... αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητα **το πιο κατάλληλο**..

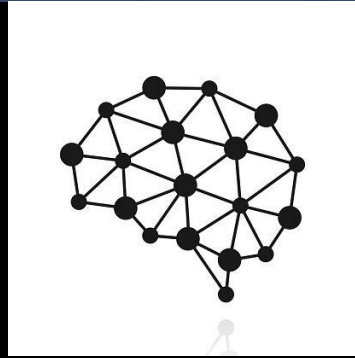
2) Η τεχνητή νοημοσύνη προτείνει αποτελεσματικές και στέρεες συνθέσεις των υφιστάμενων γνώσεων.

Αλλά η τεχνητή νοημοσύνη περιορίζει τον κόσμο και τους ανθρώπους στη γλώσσα και τους υπολογισμούς...

Και όμως, όπως δηλώνει το παράδοξο του Polanyi, «Γνωρίζουμε πολύ περισσότερα από όσα μπορούμε να εκφράσουμε και να υπολογίσουμε»... και αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να το παραβλέπουμε.

3) Τα κείμενα της τεχνητής νοημοσύνης είναι άρτια κατασκευασμένα και συμμορφώνονται με τα ακαδημαϊκά πρότυπα.

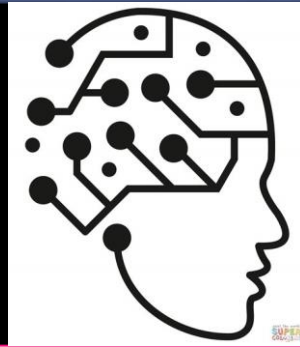
Αλλά η τεχνητή νοημοσύνη προτιμά τον ακαδημαϊσμό της μορφής από την εννοιολογική και αποδεικτική αυστηρότητα, μειώνει τις αντιφάσεις σε αντιθέσεις, τσουβαλιάζει ό,τι θα έπρεπε να διακρίνεται κτλ.

4) Η τεχνητή νοημοσύνη αγνοεί τις περιχαρακώσεις των γνωστικών κλάδων, παράγοντας διεπιστημονικές αναλύσεις που μπορούν να συλλάβουν καλύτερα την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας.

Αλλά αυτό που «γνωρίζει» η τεχνητή νοημοσύνη σχετίζεται με την ιστορία και τις παραδοχές εκείνων που τη σχεδιάζουν (μόνο το 22% των οποίων είναι γυναίκες) και που αποφασίζουν για την «ηθική» της.

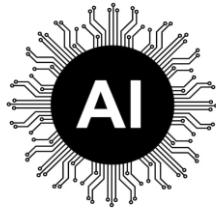
5) Η τεχνητή νοημοσύνη επιτρέπει στους ανθρώπους να λαμβάνουν κατάλληλες αποφάσεις, παρέχοντάς τους όλες τις απαραίτητες πληροφορίες...

Όμως η τεχνητή νοημοσύνη ισχυρίζεται ότι είναι σε θέση να λαμβάνει αποφάσεις ταχύτερα και αποτελεσματικότερα από τους ανθρώπους.

Ωστόσο, υποβαθμίζει συστηματικά την κατάσταση ανάγοντάς την σε πρόβλημα, αγνοεί τη χρονικότητα, δεν αμφιβάλλει ποτέ και δεν διαβουλεύεται.

6) Η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να διαφωτίσει τους πολίτες και να συμβάλει σε μια πιο δημοκρατική λειτουργία της κοινωνίας, θέτοντας στη διάθεσή τους όλες τις απαραίτητες γνώσεις, πραγματοποιώντας προσομοιώσεις, υποστηρίζοντας τις αποφάσεις και επιτρέποντας τακτικές διαβουλεύσεις...

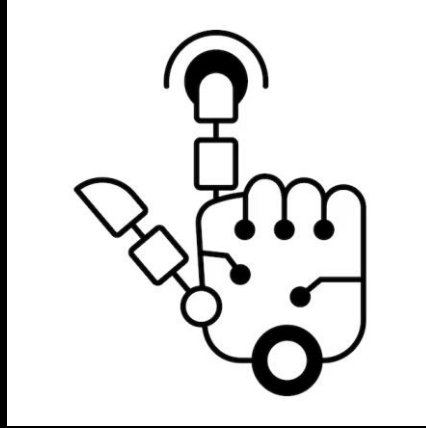

Ωστόσο...

-παριστάνοντας τον άνθρωπο, ανθρωπομορφοποιεί την τεχνογνωσία της... και φανερώνοντας ότι είναι μηχανή, τη φυσικοποιεί: «παίζει σε δύο ταμπλό», πράγμα που της παρέχει διπλή νομιμοποίηση και της επιτρέπει να επιβάλλει την άποψή της για τα πράγματα.

-παρουσιάζοντας τη μέση άποψη ως την αλήθεια, φωτογραφίζει το υπάρχον και στερεί τη δημοκρατία από την απαραίτητη συζήτηση για την ανάπτυξη του κοινού καλού και από την προσπάθεια να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις με την οικοδόμηση μιας νέας προοπτικής.

7) Συνολικά, η τεχνητή νοημοσύνη παρουσιάζεται ως εργαλείο στην υπηρεσία του ανθρώπου...

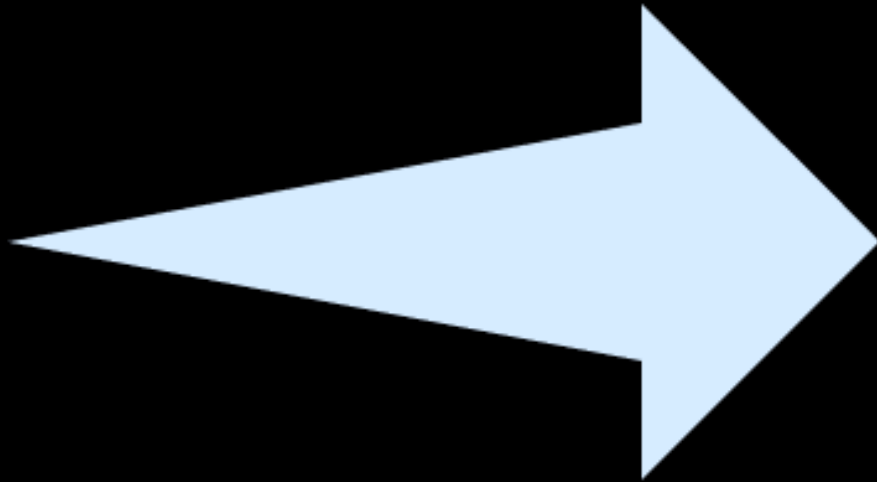
Αλλά η ανάπτυξή της θα μπορούσε να οδηγήσει στην εμφάνιση της «Μοναδικότητας»: «τη στιγμή που η τεχνολογική ανάπτυξη θα γίνει εκθετική και μη αναστρέψιμη, όταν οι ευφυείς μηχανές θα ξεπεράσουν την ανθρώπινη νοημοσύνη και οι ίδιες θα κατασκευάσουν ακόμη πιο ευφυείς μηχανές που θα ξεφύγουν από κάθε έλεγχο και θα αποφασίσουν για το μέλλον...»

... καταργώντας έτσι την οποιαδήποτε δυνατότητα δημοκρατίας.

II) Οι προκλήσεις που θέτει στο σχολείο η άφιξη της παραγωγικής τεχνητής νοημοσύνης

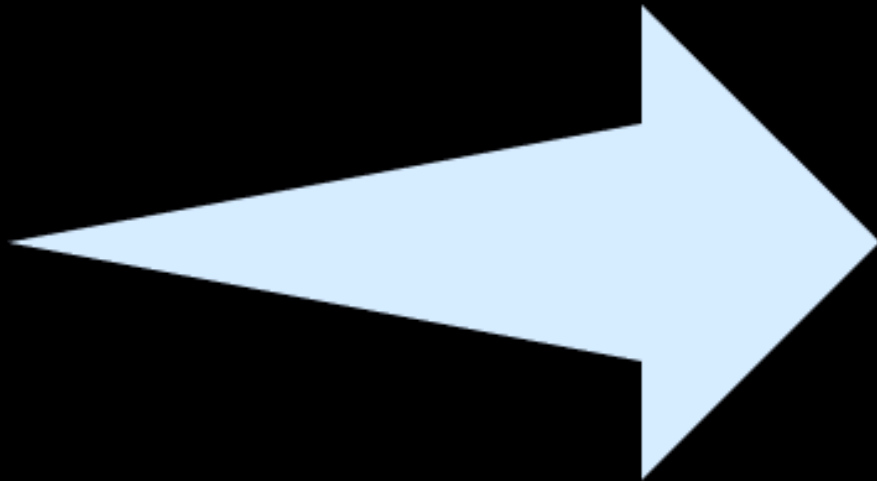

1) Η αμφισβήτηση των μεθόδων αξιολόγησης...

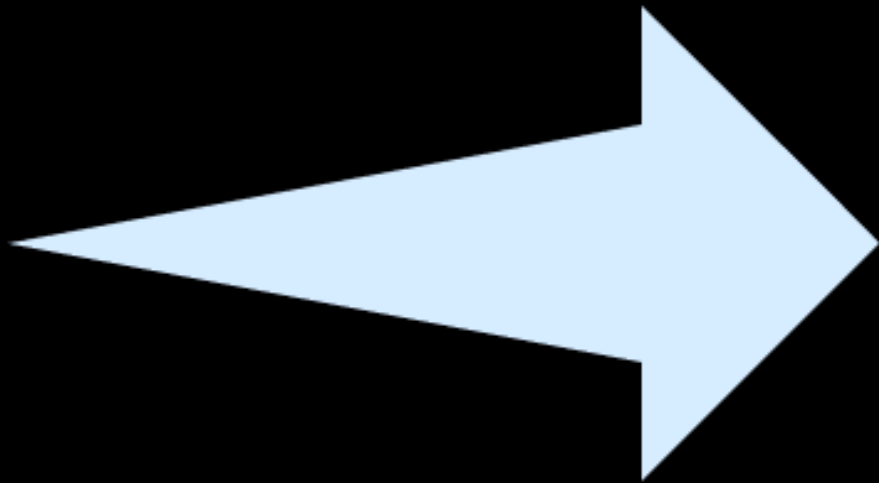
Και η αναγκαιότητα να
περάσουμε από το *παράδειγμα
της συμμόρφωσης*
στο *παράδειγμα της
απαιτητικής πρωτοτυπίας*.

2) Η ματιά στην προσωπική εργασία...

Και η αναγκαιότητα να περάσουμε από την ενασχόληση με το *αποτέλεσμα* στην επικέντρωση στη *διαδικασία*, και στην οικοδόμηση μιας νέας *σχέσης μεταξύ του γραπτού και του προφορικού λόγου*.

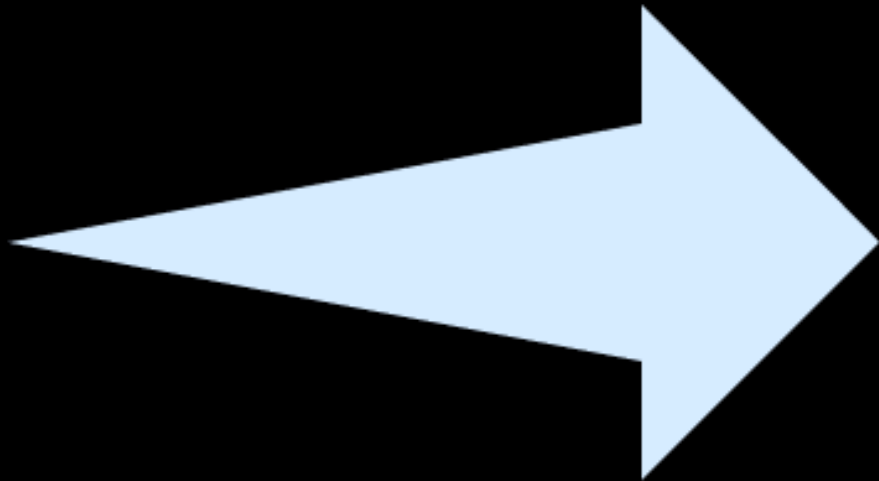
3) Η αλλαγή του χαρακτήρα της πληροφόρησης...

*Και η ανάγκη να μετακινηθούμε από
μια εκπαίδευση που ικανοποιεί την
επιθυμία για γνώση...*

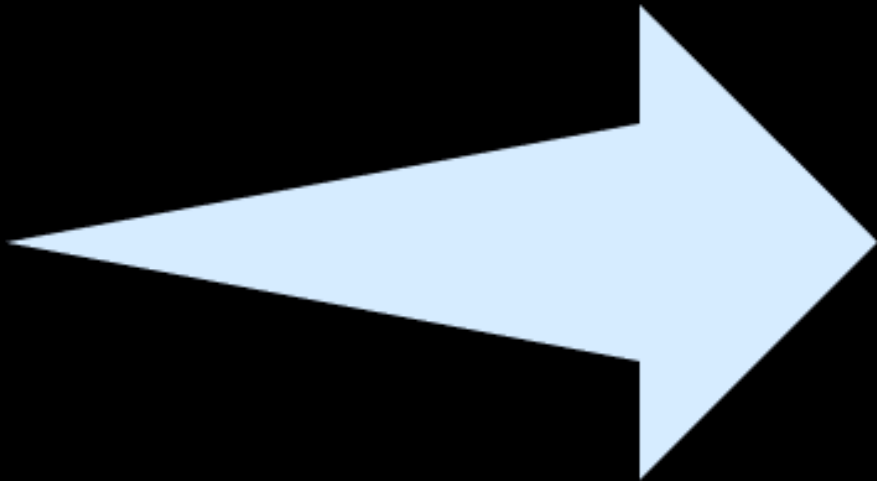
*σε μια εκπαίδευση που γεννά την
επιθυμία για μάθηση.*

4) Η συστηματοποίηση της εξατομίκευσης...

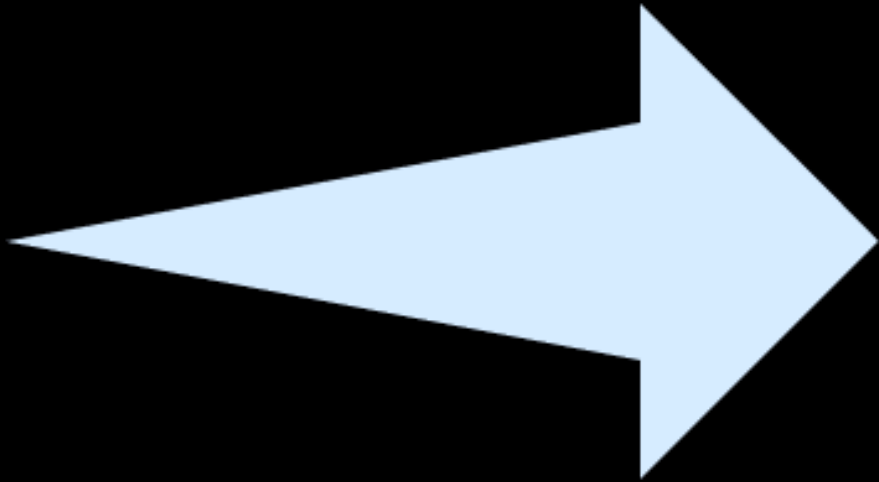
Και η αναγκαιότητα να μετακινηθούμε
από *ένα σχολείο που «προσαρμόζεται»*
σε *ένα σχολείο που επιτρέπει*
«να ξεπερνάει κανείς τον εαυτό του».

5) Η μετατόπιση από τη λογική του θεσμού στη λογική της υπηρεσίας...

Και η αναγκαιότητα να αντισταθούμε
στη απαίτηση **των πελατών**
για να οικοδομήσουμε ένα πρότζεκτ
προσανατολισμένο στην **πολιτειότητα**.

6) Η προσπάθεια αντικατάστασης του εκπαιδευτικού από τη μηχανή

Και η αναγκαιότητα να εκπαιδεύονται οι εκπαιδευτικοί για να μην μεταβιβάζουν μόνο *γνώσεις* αλλά και μια «*σχέση με τη γνώση*».

Georges Gusdorf, *Γιατί οι καθηγητές;* (*Pourquoi des professeurs ?*), 1963

«Ο δάσκαλος θα μπορούσε να αντικατασταθεί από ένα βιβλίο, από ένα ραδιόφωνο ή ένα μαγνητόφωνο - και δεν λείπουν οι προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση. Τελικά, όλα τα παιδιά μιας χώρας θα μπορούσαν να λαμβάνουν, το καθένα στο σπίτι του, τη διδασκαλία ενός και μοναδικού δασκάλου, η οποία θα επαναλαμβανόταν επ' αόριστον από ηλικία σε ηλικία και από γενιά σε γενιά. Ένας μόνον άνθρωπος θα μπορούσε έτσι να ηχογραφήσει σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα τον ατέρμονο μονόλογο του ομιλούντος ρολογιού... Μπορούμε να καταλάβουμε το τεράστιο πλεονέκτημα αυτού του συστήματος από οικονομική άποψη: δεν θα υπάρχουν πλέον σχολεία, δεν θα υπάρχουν τάξεις ούτε χιλιάδες δημόσιοι υπάλληλοι. Ο προϋπολογισμός για την Εθνική Παιδεία θα περιοριζόταν στον μισθό μιας μικρής ομάδας καθηγητών, που η μία και μοναδική φωνή τους θα έφτανε καθημερινά ως τα σύνορα της χώρας.»

«Ο δάσκαλος δεν είναι αυτός που επαναλαμβάνει μια έτοιμη αλήθεια. Ανοίγει ο ίδιος μια προοπτική για την αλήθεια, το παράδειγμα ενός δρόμου προς την αλήθεια που αυτός υποδεικνύει. Γιατί η αλήθεια είναι πάνω απ' όλα ο δρόμος προς την αλήθεια. Και αυτός ο δρόμος, βασανιστικός όσο και επικίνδυνος, ξεκινά με την διαβεβαίωση όχι μόνο της αναγκαιότητας αλλά και της δυνατότητας να είσαι άνθρωπος.»

III) Οι προκλήσεις που θέτει η τεχνητή νοημοσύνη ως προς το θέμα της εκπαίδευσης στη δημοκρατία

1) Καθιέρωση της δημοκρατίας ως χώρου ελευθερίας της έκφρασης

ΦΡΟΝΤΙΖΟΝΤΑΣ ΝΑ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΥΣΕΙ Ο
ΚΑΘΕΝΑΣ/ΚΑΘΕΜΙΑ ΤΗΝ
ΑΠΑΙΤΗΣΗ ΓΙΑ ΑΚΡΙΒΕΙΑ,
ΟΡΘΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ.

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ
ΕΡΓΑΣΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΙΣ
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΙΑ
ΡΙΖΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ
ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ.

2) Καθιέρωση της δημοκρατίας με την οικοδόμηση μιας πραγματικής κουλτούρας διαλόγου

ΔΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ
ΚΑΘΕΝΑ/ΚΑΘΕΜΙΑ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ
ΝΑ ΕΠΙΤΥΧΕΙ ΜΙΑ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ
ΤΑ ΥΨΗΛΟΤΕΡΑ ΠΡΟΤΥΠΑ
ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΑΡΤΙΟΤΗΤΑΣ

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑΚΤΙΚΕΣ ΔΙΑΛΟΓΙΚΕΣ
ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΚΑΤΑΛΛΗΛΗ
ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ, ΡΥΘΜΙΣΗ,
ΣΥΝΘΕΣΗ, ΠΟΥ ΝΑ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΕ
ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΑ
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

3) Καθιέρωση της δημοκρατίας επιτρέποντας να αναδυθούν ηθικά ερωτήματα και αξιακές επιλογές

ΚΑΤΑΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΣ, ΚΑΤΑ ΤΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ, ΟΤΙ
ΟΙ «ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΛΥΣΕΙΣ»
ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΠΑΝΤΟΤΕ
ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΑΞΙΩΝ.

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ Ν ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ
ΓΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗ «ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ» ΑΠΕΝΑΝΤΙ
ΣΕ ΚΑΘΕ ΜΟΡΦΗ
«ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΛΟΓΙΑΣ».

4) Καθιέρωση της δημοκρατίας μέσα από την ανακάλυψη των αρετών της συνεργασίας

ΔΕΙΧΝΟΝΤΑΣ ΟΤΙ Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ
ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑΡΧΗΝ ΜΙΑ ΑΞΙΑ
ΑΛΛΑ ΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΣ :

« ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΝΩΜΕΝΟΙ ΚΑΙ
ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΑ ΠΑΝΤΑ
ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ »

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΜΑΘΗΣΙΑΚΕΣ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΟΠΟΥ Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ
ΤΟΥ ΚΑΘΕ ΑΤΟΜΟΥ ΕΠΙΤΡΕΠΕΙ ΤΗΝ
ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΟΛΩΝ.

ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ
ΕΠΙΤΡΕΠΕΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΕ
ΑΤΟΜΟΥ.

5) Καθιέρωση της δημοκρατίας ως οικοδόμησης του κοινού καλού

ΔΕΙΧΝΟΝΤΑΣ ΟΤΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ
ΚΑΛΟ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟ
ΑΘΡΟΙΣΜΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ
ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ ΑΛΛΑ ΤΟ
ΞΕΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥΣ.

ΜΕ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΩΝ «ΜΑΘΗΤΙΚΩΝ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ», ΠΡΟΣΕΚΤΙΚΑ
ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΩΝ.

6) Καθιέρωση της δημοκρατίας ως αδιάλειπτου συνδυασμού του δικαιώματος στη διαφορά και του δικαιώματος στην ομοιότητα

ΕΝΣΑΡΚΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΟΡΑΜΑ
ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΟΥ ΕΠΙΤΡΕΠΕΙ
ΣΕ ΑΤΟΜΑ ΜΟΝΑΔΙΚΑ, ΜΕ
ΕΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ, ΝΑ
ΕΧΟΥΝ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΙΣ ΙΔΙΕΣ
ΓΝΩΣΕΙΣ.

ΜΕ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΜΙΑΣ
«ΑΝΟΙΚΤΗΣ» ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΠΟΥ ΒΑΣΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗ
ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΗ ΕΦΕΥΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑ.

Συμπέρασμα

Η εκπαίδευση στη δημοκρατία απαιτεί λοιπόν...

- όχι να αγνοήσουμε την Τεχνητή Νοημοσύνη που ήδη χρησιμοποιούν οι μαθητές μας, αλλά να εργαστούμε με την Τ.Ν. στην τάξη, για να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας της, να επισημάνουμε τα όριά της και να προβληματιστούμε αδιάκοπα σχετικά με το τι μπορεί να κάνει η Τεχνητή Νοημοσύνη και τι μόνο ο άνθρωπος.
- να αξιολογήσουμε τη σημασία των πολιτισμικών ζητημάτων που συνδέονται με την Τ.Ν. και να θέσουμε σε εφαρμογή παιδαγωγικές πρακτικές ικανές να εκπαιδεύσουν τα παιδιά μας να αντισταθούν στη μηχανοποίηση του κόσμου... και στη βαρβαρότητα που θα μπορούσε να επιφέρει.

««Η εκπαίδευση πρέπει να διδάσκει στα παιδιά μας να αρνούνται κάθε εξαναγκαστική δέσμευση που υπαγορεύεται από εξωτερικές αρχές, είτε ανθρώπινες είτε τεχνικές. Οφείλει να δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά μας να αντιστέκονται σε όλες τις μορφές ελέγχου που επιβάλλονται πάνω στη λογική και καταδικάζουν κάθε άτομο να παίζει το παιχνίδι της εξουσίας. Οφείλει να τους δίνει τη δύναμη να αμφιβάλλουν, να λένε «όχι», να αρνούνται να υποταχθούν σε κελεύσματα, ακόμη και αν αυτά εμφανίζονται μεταμφιεσμένα ως προφανή. Η μόνη πραγματική δύναμη απέναντι στο Άουσβιτς βρίσκεται εκεί, στην ικανότητα να προβληματίζεται κανείς, να αυτοπροσδιορίζεται, να μην παίζει το παιχνίδι. »

Η εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς
Theodor W. Adorno (1903-1969)

